

Jakab Bálint Mihály: Református egyházi önkép a püspöki jelentésekben

A címben jelzett vizsgálat Győry Elemér dunántúli püspök jelentéseire[1] terjed ki. A vizsgálatot az teszi izgalmassá, hogy a korban ismert a kommunista hatalom egyházzal való elgondolása, de az kevésbé, hogy az egyház miként tekintett önmagára. Elmúlásra ítélt entitásként vagy mégis valamifajta reménységgel a történelem kihívásában? Ugyanakkor a magyarországi református egyházi helyzetre is történik reflexió, mivel Győry Elemér ebben az időben a református püspökök közül egyedülként a folytonosságot képviselte és fontos tisztséget töltött be az országos egyház intéző testületeiben, a Konventben, a zsinatban és korábban az Egyezményt előkészítő bizottságban is. Az időszak azért érdekes, mert 1948-ban megkötésre kerül az állam és a Magyarországi Református Egyház között az ún. Egyezmény[2], amely a korabeli terminológiában az állam-egyház „jóviszonyát” hivatott rendezni az új korszakban. Abban az értelemben valóban új, hogy évszázados hagyomány szakad meg, s beköszönt egy olyan kor, amelyben az egyház anyagi alapok hiányában teljességgel önfenntartásra szorul, illetve az államsegély kiszolgáltatottjává válik. 1949-re a helyzet egyértelmű az egyház számára, a gyakorlatban azonban a vagyonától, iskola és más intézményrendszerétől való megfosztásának az ideje kezdődik el és viszonylagosan gyorsan, három év alatt döntően be is fejeződik. Ami később történik az már csak az állami erőszak finomhangolása.

Bibliai alapvetések

A jelentések bibliai alapvetései azt a református hagyományt folytatják, amely szerint az egyház önmagára az Ige egyházaként tekint. Ez részben magyarázza az eseményeket, ugyanakkor prófétai mibenlétét is szeretné megerősíteni a jövődő keresésében.

Az 1949. évi jelentés[3] bibliai kiindulása a változás évének lenyomata: „szemeim az Úrra néznek”. Mert mindaz, ami megtörtént az Istenre való hagyatkozás nélkül „elszáradás” lett volna. A bibliai gondolatmenet, az 1. zsoltár képe, a folyó mellé ültetett fa gyökerének életkeresése, a mélyben történt, láthatatlanul, de mégis az élet lehetősége felé. A képben az 1948-ban megkötött egyház-állam közti Egyezmény háttere van. Az egyház számára, ha veszteségek árán is, de az egyezmény elhozta újra az épülés lehetőségét, amiben a megpróbáltatások utáni megnyugvás reménysége is benne van.

Az 1950. évi jelentés[4] vezérigéjét: „szerencsés lesz-e a mi utunk, amelyen járunk?” –

azonnal aktualizálja is az akkori egyházi helyzetre. Az egyház útja bár Isten előtt van, ez mégsem optimizmusra okot adó hamis vigasztalás, hanem komoly figyelmeztetés. Isten nem konkrét eligazítást ad az Igében, hanem megajándékozta népét a felismeréssel, hogy melyik úton járjon. Az egyháznak az új út az, hogy Isten felszámolta a régit, a „népegyházi jelleget” és a missziói egyház idejét hozta el. A korban zajló szociális forradalom Isten akarata maga a történelem. Az egyház feladata az engedelmesség. Ugyanakkor nem kerüli meg a „viszontagságok” említését, aminek hitvallási hivatkozásában azok elviselésére biztat[5].

„Az Úr ítél.”- az 1951-es jelentés[6] első mondata. A bibliai igevers értelmezési lehetősége a drámai valóság helyzetértékelése vagy ténymegállapítás? Esetleg egybecseng az új egyházvezetés ekkor kialakuló teológiai alapvetéseivel? A bevezetés az utóbbit sejtetné: az egyházat múltbeli bűnei miatt érte el a büntetés. A történelmi helyzet bűnbánatra és a keskeny úton való járásra ad lehetőséget. Az értelmezésbe azonban egy történelmi párhuzamot emel be Győry Elemér, és pedig a pápai gimnázium árvaságának idejét, amikor az elűzött iskola a közeli Adásztevelen húzza meg magát. A hagyomány szerint az akkori idők tanúságtételeként írták a templom falára: az Úr ítél. Ez viszont nem az üldözöttekre vonatkoztatott ítélet, hanem Isten igazságában bízó hitvallás. Vallomás az üldözöttek nevében az üldözöttek mellett. Az áthallás lehetősége leszámol a történelem illúziójával. Mert tapasztalata van Pápának (értsd a Dunántúlnak) a megfosztottság állapotáról. 1950 abban mégis más, hogy akkor nemcsak elüldözik, hanem felszámolják az évszázados iskolarendszert. Ezzel pedig a dunántúli reformátusság életében egy addig soha nem ismert helyzet áll elő.

A három jelentés bibliai alapvetése érdekes ívet ír le: a mélyben újjáéledő reménységtől a jó úton járás kétségén át eljut az ítéletig. Ha ezeket a kor lenyomataiként értelmezzük, ami feltehetően igaz, akkor döbbenetes a püspöki tisztánlátás nemcsak a korra, hanem az egyház helyzetére vonatkozóan is.

Kitekintés az országos egyházra

Győry Elemér számára a református egyház nemcsak az országos történelemben mérhető, azaz nem a mindenkori társadalmi helyzet függvénye, hanem a belső szellemi potenciál. Azok a személyiségek, akik alkottak, alkotnak az egyházban. Az 1949-es jelentés megemlékezik az előző év történéseinek nagy veszteseiről, Révész Imréről, Ravasz Lászlóról, valamint megemlíti a helyükbe lépő új világ új embereit, „az új idők és követelményeinek tisztánlátásával”. A személyek méltatásában a kor országos egyházi változásai is kitapinthatók, amikor a „búcsúznak” szót többször és idézőjelesen használja. Visszatérően

megemlékezik azokról a személyekről, akikkel az országos egyház történéseiben együtt dolgozott.

Az 1950-es püspöki jelentés adatszerűen sorolja a más egyházkerületekben zajló „őrségváltást”, nem fukarkodva a korra jellemző jelzőkkel, „a bibliai szociálizmus lelkes hitvallója, az új Magyarország egyik hűségese építőmunkása[7]”.

Egy évvel későbbi jelentés már az új egyházi vezetők állam általi elismeréséről szól. A névsor: Bereczky Albert, Péter János református, Dezséry László, dr. Vető Lajos evangélikus püspökök, Fekete Sándor református lelkész. Ezeknek az éveknek emblematisz személyiségeiről történik említés. A sor folytatása az a nemzedékváltás, amely a különböző egyházi szinteken megtörténik: új esperesek, zsinati képviselők lépnek színre.

Az 1951-es jelentés legterjedelmesebb részét teszi ki az országos egyházi történések részletes ismertetése, benne az elkobzott egyházi intézmények nevesítése, a megmaradtak új struktúrába való beillesztése. Új elem, hogy megjelenik az országos református sajtó is a jelentésben. Ekkora megszűnik az egyházkerületi nyomda tevékenysége, az egyházkerületi lap kiadása, központosítanak és cenzúráznak minden sajtóterméket.

Állam-egyház viszony a jelentésekben

Az jelentések mindig visszautalnak az 1948-as Egyezményre, amelyet az egyház „az Igében élénk szabott engedelmességgel” igyekezett betartani. Kezdetben még kölcsönös jó viszonyról van szó, később az új Alkotmány biztosította vallásszabadság gyakorlása lesz a kulcsszó. Visszatérő a paragrafusokra való hivatkozás, amelyekről később kiderült, hogy az új hatalom önkényes értelmezésében a törvények nem jelentettek garanciát a benne foglaltak érvényesülésére. Olyan politikai tartalmú fogalmak kerülnek be az egyházi közbeszédbe, mint: békekölcsön, világbéke mozgalom, béke érdekében kifejtett munka, amelyek nemcsak érintették az egyházat, hanem átértelmezték az általa használt teológiai terminológia egy részét, közte a béke, békéltetés szolgálatát. Az 1950-es jelentés utal arra, hogy a lekipásztoroknak kötelező az alkotmányra és a Népköztársaságra esküt tenni.

1950-ben befejeződik az iskolák államosítása. A Dunántúlon az Egyezmény ellenére sem marad intézmény. Az elvett iskolaépületek nemcsak vagyoni veszteséget jelentenek a gyülekezeteknek, hanem nagyon sok helyen problémák forrásaivá is válnak. Olyan településeken, ahol az iskolaépület istentiszteleti helyként is szolgált, az egyház azt is elvesztette.

A püspöki jelentések legalább nyilvánvalóvá teszik a problémák létét és a Konventen keresztül igyekeznek az államnál jogorvoslatért folyamodni. 1950-ben 69 ügy kerül felterjesztésre, amelyek egy része valamilyen módon megoldódik. A következő évben az egyház-állam viszonyának alakulásában a személyes képviseletre helyeződik a hangsúly. Két személyt említ a jelentés, Erdei Ferencet és Darvas Józsefet, akiknek miniszteri megbízatása remény az akkor már intézményeit és vagyonát veszített egyháznak. Ez azonban illuzórikusnak bizonyult, a személyes előmenetel és az új rendbe való beilleszkedés fontosabb volt az egyház érdekeinek képviseleténél. Miközben az egyház viszonylagos szabadságát a gyülekezetek anyagi függetlenségében látták, az egyházi érdekérvényesítés súlypontját egyházon kívülre helyezve kísérelték meg. Ezekben az években lesz aztán nyilvánvalóvá, hogy az egyház egyház volta a külső körülményektől függetlenül annak keretein belül őrizhető meg.

Külföldi kapcsolatok

A totalitárius rendszer kiépülésének következményeként 1949 után megszűnik a független kapcsolattartás lehetősége a külföldi egyházakkal. Ez hármass vonatkozásban érinti a református egyházat.

Először a szellemi áramlás szakad meg, amely négy-évszázados történet végét is jelenti, hiszen a magyar református egyházi gondolkodásra a 16. század óta döntően hatottak a nyugati egyházak teológiai látásai, különösen a holland, svájci és német, de ebben az időben már az angolszász-amerikai kapcsolatok is. A nyugati kapcsolatok megszakadása érzékenyen érintette a külföldi tanulmányokra készülő, illetve az azokat már kint folytató diákokat. Míg az előbbieknél megszűnt a külföldi ösztöndíjasság lehetősége gyakorlatilag a hatvanas évek végéig, kivéve az '56-os emigrálókat, addig a kint tanulóknak választani kellett a diktatúrába való hazatérés vagy a kinti magyarok közötti szolgálat között. Legtöbbször ez utóbbit választották. Ők lettek aztán a nyugat-európai protestáns szerveződések[8] és értelmiségi körök hajtómotorjai, illetve a tengeren túli magyar református gyülekezetek lelkesi utánpótlását is ők jelentették, akiknek szolgálata aztán elérte a rendszerváltás kori időket.

Másodszor személyes kapcsolatok szakadnak meg, amelyeket a korábban nyugaton tanuló diákok építettek ki. A személyes kapcsolatok megszakadása ugyanakkor érinti a nyugati magyar emigrációt, döntően a két világháború közötti és az első világháború előtti emigráció második nemzedékét, s benne a kinti magyar lekipásztörök anyaországgal való kapcsolattartásának lehetőségét. Győry Elemér iratai között vannak olyan levelek, amelyeket amerikai magyar lekipásztörökkel[9] váltott, amelyek 1948 után abbamaradnak.

Harmadszor a segélyezést érintette, ami a II. világháborút követően nagy segítség volt az egyháznak, különösen azoknak a családoknak, akik életmentő gyógyszerekhez csak a segélyszervezeteken keresztül jutottak.

De a segélyezésnek van egy negatív oldala, ezt domborítja ki az 1949-es és '50-es jelentés is, abban a vonatkozásban, hogy ezek „a külső erőtenyezőők” elveszik a belső erőforrások mozgósításának erejét. A püspöki jelentés a belső erőforrásokra hivatkozik, ugyanakkor nem számol azzal a valósággal, amely ekkor már a tervgazdálkodásra való áttéréssel és a falvakat leginkább érintő kényszerű mezőgazdasági átalakításokkal az egyházfenntartó réteget is a lehetetlenség felé sodorta, amelynek végkimenetele a téészesítés és a magánvagyonok teljes felszámolása volt. A korban meggyőzően hangzott a hitbeli ébredés és az ebből fakadó adakozási készség megerősítésének igénye, mint reális alternatíva, csak hogy ezekben az években történik az a meghasonlás, amelyben az korabeli egyházvezetés irányultsága szembekerül az egyházat évszázadokig támogató rétegek életvalóságával. Ez a református egyházban többségében a magyar parasztság volt. S hogy az egyház hitelessége mégis megmaradt, nem kevés részük volt a népükkel sorsközösséget vállaló lelkipásztoroknak és családjaiknak, akik közül sokan a közösségük tagjaival együtt szenvedtek hátrátételt.

1951-ben a külföldi egyházakkal való kapcsolatok meglehetősen egyoldalúak voltak. Egyedül Bereczky Albertet említi a jelentés, aki külföldre utazott, Magyarországra viszont többen jöttek, köztük a Református Világszövetség küldöttsége. Külföldi látogató egy érkezett Pápára, aki előadást tartott a teológián. A külföldről érkező vendégek célpontja Budapest, ahol „az egyházi életet tanulmányozták”. Az ironikus megjegyzés mögött utalás van arra, ami ekkorra már egyértelművé vált, tudniillik, hogy a központosítás következtében a peremen lévő egyháztestek leértékelődtek.

Egyházi élet

A tárgyalt időszak egyházi élete az egyházban élők látószögéből tárul fel a jelentésekből. A tények és számok nem értelmezhetők önmagukban, hanem abban az összefüggésben, hogy a kor ugyan változó, de az egyház önmagára állandóként tekint. Ezért az 1950-es évek fordulója a politikai elnyomás ellenére sem tudta megtörni az egyházban küldetésének optimizmusát. Megfigyelhető végig a kettősség, a politikai realitás hallgatólagos vagy formális frázisokban megnyilvánuló tudomásul vétele, ugyanakkor az evangéliumi sikerek öröme, ahogy Győry Elemér fogalmaz: „az ébredés kétségtelen jeleivel találkozunk az egész egyházkerületben.”[10] Ezt aztán alátámasztja az egyházmegyei jelentések adataival. A számok tehát viszonyítások: 1949-es jelentésben a korábbiakhoz képest növekedést

mutatnak az istentiszteleték látogatottságában. Ennek okairól később lesz szó. De az egyház sem ekkor, sem később nem úgy nézett önmagára, mint megszűnő vagy megszűnésre készülő entitásra, még akkor sem, ha ezt a korabeli propaganda rá vonatkozóan meghirdette.

Az egyházi intézmények megszűnésével a gyülekezetekbe tevődött át a hangsúly. Minden korábban máshol zajló munkaág is átkerül ide: a misszió, kezdetben még nem, de később a hitoktatás, a diakónia. Ezeknek keretét a törvények adják, de ténylegesen a konventi irányelvek és központi utasítások jelentik, amelyeknek végrehajtását és az erről szóló jelentést elvárták a fokozatos egyházi testületek szintjén. Az egyházalkotmányban foglaltak ellenére kitapintható a központosítás kényszere, a Dunántúlon minden döntés hivatkozásának alapja a budapesti központi felhívásnak megfelelni akarás. A megújulás igényét a konventi elnökség jelenti be mindig, az utasítások liturgiai vonatkozásait ugyanakkor a zsinatra hivatkozva közlik, amelyben helyet kapott, hogy az „állam és egyház között kötött Egyezményben foglaltaknak megfelelően a nemzeti ünnepeken tartandó istentiszteleték és a felsőbbbségért mondott imádságok mintáit a konvent elkészítette vázlat formájában.”[11]

A püspöki jelentésekben visszatérő gondolat, hogy az egyház anyagi szükségleteit önerőből kellene megoldani. Ebben benne van a függetlenség megőrzésének lehetősége és az egyház kiszolgáltatottságának megszüntetése is. Ezért is szól elismeréssel azokról a gyülekezetekről, amelyek önerőből meg tudták oldani gondjaikat. Visszatérő, nemcsak anyagi vonatkozásban, az a gondolat is, hogy az egyház bajának okát nem mindig a külső tényezőkben kell keresni, hanem belül is, a mulasztásban, a hűtlenségben, az áldozatvállalás hiányában.

A gyülekezetekben folyó élet az egyházi valóság. Ennek kettős jellemzője, hogy egyfelől megnövekedett az új helyzetben a lelkészek leterheltsége, másfelől pedig megemelkedtek az istentiszteleti látogatottságok számai. Ezt az magyarázza, hogy a gyökeres társadalmi változásban hiába volt a klerikális reakció elleni propaganda, az egyházba vetett bizalom erősödött. Különösen a falusi és mezővárosi közösségekre igaz ez, ahol egymást közvetlenül ismerték az emberek, ekkor még megingathatatlan volt a bizalom az egyházban, amely nemcsak örökség, hanem társadalmi beágyazódás és tapasztalat volt a közösségek életében nemzedékről-nemzedékre betöltött jelenvalóságáról.

Ha nem is új elemként, de kiemelten megjelenik a jelentésekben a lelkészfeleség és a lelkész családja[12]. A kor sajátossága, hogy a gyermekkel való foglalkozások áttevődnek jórészt a gyülekezetekbe. A lelkészfeleségek és a lelkészcsaládok képbe kerülése részben kényszer a már fentebb említett lelkészi leterheltség miatt, ugyanakkor a leghatékonyabb megoldás a kieső tanerők helyét pótolandó, hogy hiteles személyek tanítsák a gyermekeket hitbéli

dolgokra. Ezzel a gyülekezetek anyagi tehertől mentesültek, másként fogalmazva, a lelkészcsaládok az önkéntes vagy kényszerű feladatátvállalással tovább vitték az intézményeitől megfosztott egyház intézményes jelenlétét. A szintér változott, az egyházi jelenlét társadalmi jelenvalósága nem, vagy csak annyiban, amennyiben objektív akadályokat gördítettek helyi potentátok a gyermekek szüleinek megfélemlítésével, zsarolással vagy más módon a hitoktatás nehezítésére vagy ellehetetlenítésére.

A lelkészfeleségek szerepe egy másik területen is megjelent és felértékelődött az iskolák államosításával. A kántori szolgálat átvállalásával.

1949/50-re a lelkészek helyzete sok gyülekezetben siralmas. Vannak egyházközségek, ahol a jövedelme felét kapta meg a lelkész esztendőre vetítve. Sok lelkészcsalád válságos helyzetbe kerül. „Jól mondja a veszprémi esperes: a földből már nem élhet, hitből élni nem tud.”[13] A fenti helyzet leírás a kis lélekszámú, de korábban jelentős földbirtokkal rendelkező gyülekezeteket érintette. Győry Elemér egyházkormányzói felelősségére jellemző, hogy a helyzetet látva, 1950-ben a dunántúli egyházmegyék megkérdezésével és felhatalmazásával határozatot[14] terjeszt a Konvent és a zsinat elnöksége elé, amelyben vázolja a lelkészi egzisztencia nehézségeit és javaslatot is tesz annak megoldására. Jellemzően az illetékesek nem foglalkoztak a püspöki betérjesztéssel, ezért saját hatáskörben igyekezett az egyházkerületben valamiképp elviselhetőbbé tenni a nehéz körülmények közé került lelkészek helyzetét.

Ugyanakkor kevésbé érintette a városokat ez a történet. A Dunántúl városi gyülekezetinek többsége a kiegyezést követően alakul vagy erősödik meg annyira, hogy önálló gyülekezetté váljon. De sok városi gyülekezetet különösen Nyugat- és Dél-Dunántúlon az első világháború összeomlásából, az elcsatolt területekről menekülők érkezése tett életképesé vagy éppen ők alapították, akik tisztviselők, tanárok, orvosok, azaz jómódú polgárok voltak, és akik bár menekültekként érkeztek, esetleg évekig vagonlakók voltak, de egyházi öntudatukban annyira erősek, hogy a végsőig menő áldozatot is képesek voltak meghozni az önálló református gyülekezetek létrejöttéért. A második világháború menekülthulláma is többnyire a városi közösségeket erősítette. Ezeknek az egyházközségeknek nem voltak vagyonelemei az egyházi épületeken kívül.

Ez a helyzet gyökeresen megváltozik 1956 után, illetve a téjeszesítés bekövetkeztével, amikor már egy másik réteg és mentalitás érkezik a falvakról a városokba, akik közül nagyon sokan elvesznek a panelek rengetegeiben az egyház számára. De ez már kívül esik a vizsgált időszakon.

Összegzés

Összegezve megállapítható, hogy ezekben az években a politikai és társadalmi változások olyan hatással voltak az egyházra, s benne a dunántúli reformátusságra, ami példanélküli addig a történelemben. A diktatúra nemcsak felszámolta anyagi és részben erkölcsi bázisát, hanem igyekezett eszközévé tenni az egyházat önmaga felszámolásában. A püspöki jelentésekben megjelenő egyház a tapasztalatokra érvényes igei válaszokat keresett vagy elfogadható magyarázatot próbált találni az elfogadhatatlannak tartott események sodrában. S miközben a politika és az uralkodó ateista eszmei áramlat meghirdette az egyház végét, az egyházzal kötött Egyezményben huszonöt évre vállalta az egyházi segélyezés folyósítását csökkenő mértékben, abban a meggyőződésben, hogy ez idő alatt megszűnik az egyház, ez utóbbi mégsem így nézett önmagára. Sőt, a világ változásában küldetésének betöltése céljából az örökkévalóságra tekintve fogalmazta meg a változásra adandó válaszait. Az ateista propagandára a misszió hangsúlyozásával és az evangelizálás igényével felelt, az elvett iskolákra a gyülekezetben szerveződő hitoktatással, az egyházat elhagyó vagy kényszerből eltávolított tanítókra gyülekezi munkások képzésének igényével és a lelkészfeleségek új szerepével (akik a kántori, hitoktatói szolgálatot vállalták fel). Az anyagi megfosztottságban pedig a fentiekből származtatott belső erőforrások mozgósításával. Az egyház bár áldozat volt sokakkal együtt ebben a korban, veszteséget szenvedő, mert eleve a vesztesek közé sorolták, mégsem tekintett egyoldalúan csak áldozatként önmagára, ezért hangsúlyosak a püspöki jelentésekben azok a visszatérő megállapítások, hogy az egyház bajainak okait és megoldásainak lehetőségét ne csak önmagán kívül keresse és találja meg, hanem belül is.

[1] Győry Elemér iratai: Püspöki jelentések 1943-61. Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (DREL), Fond szám: IV.11. A tanulmány az 1949-51. közötti püspöki jelentéseket vizsgálja.

[2] Bővebben ld. Erdős Kristóf: A Magyar Köztársaság és a Magyarországi Református Egyház 1948-as egyezményének vizsgálata,
http://palheidfogel.gportal.hu/portal/palheidfogel/upload/438951_1464366951_05543.pdf
(2019.01.14.)

[3] A közgyűlést Pápán tartották, 1949. október 19-én.

[4] A közgyűlés helyszíne Balatonfüred, 1950. október 25-én.

[5] Heidelbergi Káté 28. kérdés-felelet.

[6] A közgyűlést 1951. október 11-én, Pápán tartotta az egyházkerület.

[7] Dr. Kiss Roland (1888-1967), dunamelléki főgondnok, szociáldemokrata majd kommunista politikus.

[8] Európai Protestáns Magyar Szabadegyetem (Svájci központtal), Szepsi Csombor Kör (London), Mikes Kelemen Kör (Hollandia).

[9] Amerikai magyar lelkészekkel több levélváltása történt, amelyek 1948 után abbamaradnak. DREL, Győry Elemér iratai, IV.9.

[10] Pj 1949,8.

[11] A mintákat a Református Egyház 1949/3, 1949/5 és 1950/16 száma közli.

[12] Ez a téma a korra vonatkozóan még kutatásra vár. Sajátságos szelete az egyháztörténetnek a lelkészfeleségek (és lelkészgyerekek) szerepe, amely ilyen formában a rendszerváltást követően lassan megszűnt. A téma kettős vonatkozásában érdekes: mint korjelenség és mint protestáns/református egyháztörténeti sajátosság.

[13] Pj 1950, 24.

[14] 1950. évi zsinat 31. számú határozata. (1950. április 13.)